

Eoa kai Esperia

Vol 8 (2012)

BYZANTIO ΚΑΙ ΣΕΡΒΟΙ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Β΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΣΕΡΒΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

doi: [10.12681/eoaesperia.17](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.17)

To cite this article:

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. (2013). BYZANTIO ΚΑΙ ΣΕΡΒΟΙ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Β΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΣΕΡΒΩΝ. *Eoa Kai Esperia*, 8, 353–367. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.17>

**BYZANTIO ΚΑΙ ΣΕΡΒΟΙ:
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Β΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΣΕΡΒΩΝ**

Ότι ὁ ἄρχων Σερβλίας ἐξ ἀρχῆς, ἦγον ἀπὸ τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως, δουλικῶς ἐστὶν ὑποτεταγμένος τῷ Ῥωμαίων βασιλεῖ, καὶ οὐδέποτε τῷ ἄρχοντι Βουλγαρίας καθυπετάγη¹. Η παραπάνω φράση, γραμμένη από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, συνοψίζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Σέρβους από την εμφάνισή τους στη Βαλκανική Χερσόνησο, ύστερα από πρόσκληση του αυτοκράτορα Ηρακλείου, έως τουλάχιστον την εξεταζόμενη σε αυτό το άρθρο περίοδο, δηλαδή τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θεωρούσε στρατηγικής σημασίας την περιοχή εγκατάστασης των Σέρβων και δεν ήταν πρόθυμη να παραιτηθεί των διεκδικήσεων της. Κάθε φορά που κάποιος τοπικός Σέρβος ηγεμόνας εξέφραζε αποσχιστικές τάσεις, ο εκάστοτε αυτοκράτορας φρόντιζε για την αποκατάσταση της τάξης. Βασικός αντίπαλος του Βυζαντίου στην περιοχή μέχρι τον 11ο αιώνα ήταν οι Βούλγαροι, οι οποίοι επίσης προσπαθούσαν να ασκήσουν την εξουσία τους, αλλά συνήθως οι προσπάθειες τους ήταν ανεπιτυχείς. Το Βυζάντιο κατόρθωσε μέχρι τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1180) να διατηρήσει τον έλεγχο επί των σερβικών ηγεμονιών².

Οι σχέσεις των Σέρβων με το Βυζάντιο κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Κομνηνού εστιάζονται κυρίως στις αποσχιστικές τάσεις των πρώτων έναντι του Βυζαντίου³. Είναι γεγονός ότι η αυτοκρατορία δρούσε ως επικυρίαρχος της

-
1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ἐκδ. GY. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS, Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 1], Washington, DC 1967, σ. 160¹⁴⁶⁻¹⁴⁸ (στο εξής: DAI). Αξίζει να σημειωθεί ότι βασικός αντίπαλος του Βυζαντίου στην περιοχή ήταν οι Βούλγαροι. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αισθάνεται την ανάγκη να τονίσει ότι οι Βούλγαροι δεν είχαν δικαιώματα στο σερβικό χώρο, καθώς οὐδέποτε κατέκτησαν τα συγκεκριμένα εδάφη.
 2. Για μια γενική θεώρηση της Ιστορίας των Σέρβων κατά τον Μεσαίωνα και για τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Οι Σέρβοι και η Σερβία κατά τους Μέσους Χρόνους*, στο: *Ο σλαβικός μεσαιωνικός κόσμος*, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ – Π. ΣΟΦΟΥΛΗΣ (επιμ.), Αθήνα (υπό έκδοση) (στο εξής: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σέρβοι).
 3. Για τις σχέσεις των Σέρβων με το Βυζάντιο μέχρι την εποχή διακυβέρνησης του Ιωάννη Β΄

περιοχής. Ήδη από την εποχή του Αλεξίου Α΄, οι προσπάθειες των Σέρβων για απόσχιση άρχισαν να εντείνονται, με αποτέλεσμα ο αυτοκράτορας να αναμειγνύεται στις εσωτερικές υποθέσεις τους και να στηρίζει ενεργά υποψήφιους και ανταπαιτητές του σερβικού θρόνου. Οι Σέρβοι από την πλευρά τους, με το ιδιαίτερο σύστημα της ζουπανιάς⁴, αναλώνονταν σε διαμάχες για την κατάληψη της αρχής και τον έλεγχο μεγαλύτερων περιοχών. Στο Βυζάντιο έβλεπαν τη δύναμη που θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει την εξουσία, αλλά και την απειλή της αυτονομίας τους.

Η εξέταση των εκστρατειών του Ιωάννη Β΄ εναντίον των Σέρβων έχει

βλ. ενδεικτικά: F. CHALANDON, Les Comnène. Jean II Comnène (1118-1143) Manuel I Comnène (1143-1180), Paris 1912, σ. 65-69 (στο εξής: CHALANDON, Les Comnène)· G. DAGRON, Le Christianisme byzantin du VIIe au milieu de XIe siècle, στο: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, τ. Δ΄. *Evêques, moines et empereurs (610-1054)*, G. DAGRON - P. RICHE - A. VAUCHEZ (επιμ.), Paris 1993, σ. 7-371, εδώ σ. 140-145, 149-154· I. DUJCEV, The Balkan Slavs and the West during the period of the Crusades στο: *The Meeting of Two Worlds. Cultural Exchange between East and West during the Period of the Crusades*, V. P. VOSS - CHRISTINE V. BORNSTEIN (επιμ.) [Studies in Medieval Culture, 21], Kalamazoo 1986, σ. 409-417· Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, Ή έξωτερική πολιτική Άλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), *Άθηνά* 59 (1955) 241-288· L. MAKSIMOVIC, Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbien. Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, στο *Πολύπλευρος Νους. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, CORDULA SCHOLZ - G. MAKRIS (επιμ.), München - Leipzig 2000, σ. 174-192· MARIA NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, Le développement économique des Balkans occidentaux et le rôle de l'Europe centrale et occidentale (XIIe-XVe ss.), στο: *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, C. N. CONSTANTINIDES (επιμ.) [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Bibliothek, 17], Venice 1996, σ. 301-31· D. OBOLENSKY, Η βυζαντινή κοινοπολιτεία, Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453, μτφρ. Γ. ΤΣΕΒΡΕΜΕΣ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 141, 167-170, 175, 225, 229, 360-366, 379, 391-396 (στο εξής ΟBOLENSKY, Κοινοπολιτεία)· P. STEPHENSON, Byzantium's Balkan Frontier, 900-1204: A Political Overview, *Acta Byzantina Fennica* 10 (1999-2000) 153-167· P. STEPHENSON, Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204, Cambridge 2000 (στο εξής STEPHENSON, Balkan Frontier).

4. Ο όρος *ζουπανία* προέρχεται από τη σλαβική λέξη *жупа* (ζούπα) και σημαίνει την ηγεμονία. Ο όρος χρησιμοποιείτο από τους νότιους και δυτικούς Σλάβους, αρχικά για να προσδιορίσει μία μικρής έκτασης γεωγραφική περιφέρεια αποτελούμενη από απροσδιόριστο αριθμό χωριών, και χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (βλ. ΔΑΙ, κεφ. 29, σ. 124⁶⁷, κεφ. 32, σ. 158¹²⁰, κεφ. 34, σ. 162⁸), ενώ αργότερα μνημονεύεται και από άλλους Βυζαντινούς συγγραφείς. Για την αναφορά σε ζουπανίες βλ. ενδεικτικά ANNA KOMNHNH, *Άλεξιάς*, έκδ. D. R. REINSCH - ATH. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 40], Berlin - New York 2001, σ. 280⁸⁻¹¹, 423⁴⁵⁻⁴⁶ (στο εξής: ANNA KOMNHNH)· ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Έπιτομή*, έκδ. A. MEINEKE, Ioannis Cinnami Epitome, Bonn 1836, σ. 103¹⁰⁻¹³ (στο εξής: ΚΙΝΝΑΜΟΣ). Για το ζήτημα βλ. επίσης M. BLAGOJEVIĆ - L. STEINDORFF, *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart 2000, λήμμα *župan*, σ. 709-710· E. TRAPP, *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*, τ. Α΄, Wien 2001, λήμματα *ζουπανία*, *ζουπάνος*, σ. 644.

διπτό νόημα, καθώς αφενός καθίσταται σαφής η αποφασιστικότητα του αυτοκράτορα να διατηρήσει τον έλεγχο της περιοχής και αφετέρου η επιμονή των Σέρβων, την συγκεκριμένη περίοδο, να ανεξαρτητοποιηθούν από τον βυζαντινό έλεγχο, παρ' όλο που απέτυχαν, προλείανε το έδαφος για την εμφάνιση ενός ισχυρού ηγεμόνα που θα δημιουργήσει δυναστεία, του Στέφανου Νεμάνια, και την απώλεια της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή μετά την πτώση της Κομνήνειας δυναστείας.

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Β' (1118-1143), δύο φορές — κατά τη γνώμη μου — προσπάθησαν οι Σέρβοι να απομακρυνθούν από τη βυζαντινή κηδεμονία, χωρίς όμως το Βυζάντιο να χάσει τελικά τον έλεγχο της περιοχής. Οι δύο κύριες βυζαντινές πηγές της περιόδου αναφέρονται παρεμπιπτότως και παρενθετικά στους Σέρβους⁵. Το βασικό πρόβλημα, που ακόμη δεν έχει λυθεί, είναι αν ο Ιωάννης αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει τους επαναστατημένους Σέρβους μία ή δύο φορές⁶. Νομίζω ότι, αν μελετήσει κανείς μία τρίτη πηγή — τον Ιερέα της Διόκλειας⁷—, εύκολα μπορεί να συμπεράνει ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές επιχειρήσεις, με διαφορά επτά ετών η μία από την άλλη. Έτσι, λύνεται τόσο το πρόβλημα της χρονολόγησής τους όσο και τα ερωτήματα που προκύπτουν από τις δύο βυζαντινές πηγές.

Πιο συγκεκριμένα, ο Χωνιάτης αναφέρει ότι, λίγο μετά τη νίκη του Ιωάννη Β' επί των Πετσενέγων, το 1122, οι Σέρβοι επαναστάτησαν, αλλά ο αυτοκράτορας τούς νίκησε κατά κράτος και επέβαλε αρχηγό της αρεσκείας του. Επιπλέον, συνέλαβε αιχμαλώτους τους οποίους μετέφερε στη Νικομήδεια και τους ενέταξε στο βυζαντινό στράτευμα και το βυζαντινό φορολογικό σύστημα⁸.

-
5. ΚΙΝΝΑΜΟΣ, σ. 129-13' ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. I. A. VAN DIETEN [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 11/1], Berlin - New York 1975, σ. 1615-24 (στο εξής: ΧΩΝΙΑΤΗΣ).
 6. F. ΜΑΚΚ, *The Arpads and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, σ. 134 σημ. 96. Εκεί ο μελετητής υποστηρίζει ότι η σύγχρονη έρευνα τείνει να θεωρήσει ότι η αναφορά των Κιννάμου και Χωνιάτη στους Σέρβους γίνεται για την ίδια χρονική περίοδο, κατά τη διάρκεια των βυζαντινο-ουγγρικών πολέμων (1127-1129). Το ίδιο φαίνεται να υποστηρίζουν και οι P. ΛΑΜΜΑ, *Comneni e Staufer. Recherche sui rapporti fra Bisancio e l'Occidente nel secolo XII*, Roma 1955, σ. 23, και M. ΔΙΜΝΙΚ, *Kievan Rus', the Bulgars and the Southern Slavs, c.1020-c.1200*, στο: *The New Cambridge Medieval History*, τ. Δ', Cambridge 2004, σ. 254-276, εδώ σ. 269 (στο εξής ΔΙΜΝΙΚ, *Kievan Rus'*).
 7. Έκδ. V. ΜΟΪΝ, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, σ. 100-103 (στο εξής: *Ljetopis Popa Dukljanina*). Βλ. επίσης ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Το Χρονικό του Ιερέα της Διόκλειας, Κείμενο Μετάφραση, Ιστορικός Σχολιασμός, Πρόσωπα, Χώρος*, Αθήνα 2012, σ. 75-79 και 161-167 (στο εξής: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιερέας*).
 8. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 1615-24 (*Μικρῶ δὲ ὕστερον καὶ κατὰ τοῦ τῶν Τριβαλλῶν ἔθνονος (εἴποι δ' ἄν τις ἔτερος Σέρβων), κακουργοῦντος καὶ τὰς σπονδὰς συγγέοντος, στρατείαν ἐκήρυξε, καὶ συμ-*

Ο Ιερέας της Διόκλειας είναι πιο λεπτομερής στην περιγραφή των γεγονότων. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι, μετά τον θάνατο του Βλαδίμηρου⁹, ανέλαβε την εξουσία ο Γεώργιος¹⁰, γιος της βασίλισσας Γιακβίντα¹¹. Στον

μάχους γενομένης, κατὰ κράτος ἠττήσας καὶ τοῦτο τὸ βάρβαρον πρὸς σπονδὰς ὑπηγάγετο, μηδ' ἄλλως δεικνύμενον ἀξιόμαχον, οἷα καθυποκύπτων αἰεὶ ταῖς ἐκ γειτόνων ἀρχαῖς. Καὶ λείαν ἐκείθεν ἐλάσας οὐ σταθητήν καὶ πλείστων ὠφελειῶν ἐμπλήσας τὸ στράτευμα ἐς τὴν ἔω διαβιβάζει τὸ τοῦ πλήθους αἰχμάλωτον. Καὶ κατὰ τὴν Νικομήδους ἐπαρχίαν ἀποτάξας αὐτῷ τὴν κατοίκησιν καὶ γῆν διαρκεστάτην ἀποδασάμενος, τὸ μὲν τοῦ δορυκτῆτου λεῶ τοῖς στρατεύμασιν ἐγκατέμιξε, τὸ δὲ παρήκεν εἰς δασμοφόρησιν. Ο ΔΙΜΝΙΚ, Kievan Rus', σ. 269, αναφέρει τα γεγονότα, αλλά συγχέει τα πρόσωπα και τη χρονολόγηση. Αναφέρει ότι ανταπαιτητής ήταν ο Ουρός και ότι τα γεγονότα έλαβαν χώρα το 1126, άποψη με την οποία διαφωνώ, καθώς οι πηγές της περιόδου, δηλαδή ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Ιερέας της Διόκλειας, είναι σαφείς ως προς τα πρόσωπα και σχετικά με την χρονολόγηση των γεγονότων, όπως θα διαπιστωθεί κατωτέρω.

9. Ο Βλαδίμηρος ήταν γιος του ομώνυμου πρίγκιπα της Βοσνίας και ανιψιός του Κωνσταντίνου Βοδίνου (για τον τελευταίο βλ. ενδεικτικά J. V. A. FINE, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1991, σ. 214-230, 281-282 [στο εξής: FINE, *Early Balkans*] A. PETROV, *Knjaz' Konstantin Bodin*, στο: *Sbornik V.I. Lamanskogo*, St. Petersburg 1883, σ. 239-264 [στο εξής: PETROV, *Bodin*] B. RADOJČIĆ, *Περὶ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Κωνσταντίνου Μπόντιν*, στο: *Actes du XIIe Congrès international d'Études byzantines*, τ. Β', Beograd 1964, σ. 185-187 [στο εξής: RADOJČIĆ, *Περὶ τῆς ἐξεγέρσεως*] STEPHENSON, *Balkan Frontier*, σ. 142-150, 160, 166, 173). Ο Βλαδίμηρος βασίλευσε για 12 έτη (1102-1114) στη Διόκλεια. Για την περίοδο βασιλείας του και τα σχετικά προβλήματα χρονολόγησης, βλ. γενικά FINE, *Early Balkans*, σ. 231-232, 298 T. ŽIVKOVIĆ, *Dioclea between Rascia and Byzantium in the first half of the 12th century*, στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Forging Unity, The South Slavs between East and West: 550-1150*, Belgrade 2008, σ. 293-312, εδῶ σ. 297-298 (στο εξής ŽIVKOVIĆ, *Dioclea*) Ο ΙΔΙΟΣ, *Zavida's sons*, ό.π., 313-334, εδῶ σ. 318, 320 (στο εξής ŽIVKOVIĆ, *Zavida's sons*). Για τον Βλαδίμηρο, τον Βοδίνο, τον Μπελκάνο και τη Γιακβίντα βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιερέας*, σ. 240-241, 173-174, 171-173, 198.
10. Γιος του Κωνσταντίνου Βοδίνου και της Γιακβίντα. Για τον Γεώργιο και τα χρονολογικά προβλήματα αναφορικά με την περίοδο βασιλείας του, βλ. γενικά FINE, *Early Balkans*, σ. 232-233, 298 T. GERASIMOV, *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, *Studia Historico-Philologica Serdicensia* 1 (1938) 217-218 ŽIVKOVIĆ, *Dioclea*, σ. 293, 298-299, 308 σημ. 5 Ο ΙΔΙΟΣ, *Zavida's sons*, σ. 314, 318-320, 323, 325, 332-332 σημ. 28. Βλ. επίσης ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143), διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 2007, σ. 293-305 (στο εξής ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιωάννης Β'*). Για τον Γεώργιο βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιερέας*, σ. 193.
11. Σύζυγος του Κωνσταντίνου Βοδίνου και κόρη του Archiriz. Πίσω από το τελευταίο όνομα κρύβεται ο Αργυριτζος, γιος του Ιωαννάκη, σημαίνοντας πολίτη του Μπάρι. Ο Αργυριτζος ήταν αρχηγός της φιλονορμανδικής παρατάξεως κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλεως (1068-1071) από τον Ροβέρτο Γυισκάροδο και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην παράδοσή της τον Απρίλιο του 1071. Βλ. γενικά J.-C. CHEYNET, *La place de la Serbie dans la diplomatie Byzantine à la fin du XIe siècle*, *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 45 (2008) 89-98, ιδίως σ. 91. Για την Γιακβίντα βλ. ενδεικτικά ŽIVKOVIĆ, *Dioclea*, σ. 296, 298-299.

δεύτερο χρόνο της βασιλείας του, θέλησε να συλλάβει τους γιους του Βρανισλάβου¹² που είχαν εισβάλει στην περιοχή του. Οι τελευταίοι κατέφυγαν στο Δυρράχιο, στον θείο τους Γκοϊσλάβο¹³. Μόνο ο Γκρουμπέσσα¹⁴ συνελήφθη και μεταφέρθηκε στο Σκούταρι. Τότε, ο δούκας *Καλοϊωάννης Κουμάνος* αποφάσισε να αναμειχθεί και, μαζί με τον Γκοϊσλάβο και τους εγγονούς του, επιτέθηκαν εναντίον του Γεωργίου, ο οποίος ηττήθηκε και κατέφυγε στο Obliquum¹⁵, ενώ ο αυτοκράτορας κατέλαβε το Σκούταρι και απελευθέρωσε τον Γκρουμπέσσα. Ο Γκρουμπέσσα ανακηρύχθηκε *rex* από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό και ο τελευταίος κατευθύνθηκε στο Δυρράχιο, όπου και παρέμεινε για λίγο. Ο Γεώργιος προσπάθησε να αντεπιτεθεί και κατέφυγε στη Rassam (*Ράσον*)¹⁶. Η μητέρα του συνελήφθη στο Κατάρον¹⁷ και μεταφέρ-

12. Γιος του Ραδοσλάβου, αδελφού του Μιχαήλ Α΄ της Διόκλειας, και εξάδελφος του Κωνσταντίνου Βοδίνου. Ο Βρανισλάβος ήταν σύμμαχος του Βυζαντίου και κύριος της περιοχής του Δυρράχιου, της Ρασκίας και της Βοσνίας από την εποχή του Αλεξίου Α΄ (πότε ακριβώς δεν γνωρίζουμε). Για τον Βρανισλάβο βλ. ενδεικτικά ΖΙΝΚΟΝΙΣ, Dioclea, κυρίως σ. 296-299· Ο ΙΔΙΟΣ, Zavida's sons, σ. 318-320. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. CHALANDON, Les Comptes, σ. 66-67. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 175.
13. Γιος του Ραδοσλάβου, αδελφού του Μιχαήλ Α΄ της Διόκλειας, και εξάδελφος του Κωνσταντίνου Βοδίνου. Ο Ιερέας της Διόκλειας, από τον οποίο πληροφορούμαστε για το πρόσωπό του, δεν παρέχει περισσότερα στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του. Πρβλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 194.
14. Γιος του Βρανισλάβου, ακολούθησε φιλοβυζαντινή πολιτική. Για το ζήτημα βλ. γενικά FINE, Early Balkans, σ. 232-233, 298· ΖΙΝΚΟΝΙΣ, Dioclea, σ. 293, 298-299, 306. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιωάννης Β΄, σ. 293-305· Η ΙΔΙΑ, Ιερέας, σ. 196.
15. Η θέση του εν λόγω υψώματος δεν είναι γνωστή με απόλυτη βεβαιότητα, αλλά σύμφωνα με τον Đ. JANKOVIĆ, Српско Поморје од 7. до 10. Столећа (= Η σερβική Παραθαλασσία από τον 7ο μέχρι τον 10ο αιώνα), Βεογραδ 2007, σ. 159-160, 261, θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στον λεγόμενο «Λόφο του Βλαδμήρου», λίγα χιλιόμετρα ΒΔ του σημερινού Šas (αλβανόφωνη πόλη του Μαυροβουνίου, ιστορική ονομασία Svač), όπου βρίσκονται ερείπια οχυρώσεων και ναού. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 316.
16. Ράσον ή Ρασκία ήταν η ονομασία της μεσαιωνικής Σερβίας. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς σπάνια χρησιμοποιούσαν τον συγκεκριμένο όρο για την περιγραφή της περιοχής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ο οποίος αναφέρεται μία φορά σε αυτόν για να περιγράψει μία πόλη που βρισκόταν μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας (πρβλ. DAI, σ. 154⁵⁰⁻⁵³). Από τα μέσα του 13ου αιώνα, ο όρος δεν απαντά πλέον ούτε στα σλαβικά έγγραφα. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά R. J. H. JENKINS (επιμ.), *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, τ. Β΄: *Commentary*, London 1962, σ. 134 (στο εξής DAI Commentary)· J. V. A. FINE, When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods, Ann Arbor 2006, κυρίως σ. 63, 95-96, 107, 142, 224, 348, 459, 484, 503, 547· J. ΚΑΛΙΣ, La region du Ras à l'époque byzantine, στο: *Géographie historique du monde Méditerranéen*, Paris 1988, σ. 127-140· Ο ΙΔΙΟΣ, Naziv Raška u starijoj srpskoj istoriji (IX-XII) (= Η ονομασία

θηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε¹⁸.

Είναι φανερό από την αφήγηση ότι ο δούκας Καλοϊωάννης Κουμάνος είναι ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός¹⁹. «Καλοϊωάννης» εξάλλου ήταν το προσωνύμιο με το οποίο ήταν γνωστός ο Ιωάννης Β΄, τόσο στους Βυζαντινούς όσο και στους υπόλοιπους λαούς²⁰. Ο όρος «Κουμάνος» έχει δύο πιθανές εξηγήσεις. Είτε πρόκειται για παραφθορά του «Κομνηνός», είτε πρόκειται για προ-

Ράσκα στην πρόωμη σερβική ιστορία, 9ος-12ος αι.), *Zbornik Filozofskog Fakulteta* 14 (1979) 79-92; ΒΑΡΒΑΡΑ ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, Ο γεωγραφικός κόσμος του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, τ. Β': Οι άνθρωποι, οι τόποι και η χαρτογραφική τους αποτύπωση, Αθήνα 1993, σ. 516; ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερές, σ. 330-331.

17. Το σημερινό Kotor του Μαυροβουνίου, λμάνι το οποίο βρίσκεται στο εσώτερο τμήμα του ομώνυμου κόλπου. Βλ. γενικά DAI Commentary, σ. 110; P. SKOK, Ortsnamenstudien zu *De administrando imperio* des Kaisers Constantin Porphyrogenetos, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4 (1928) 213-244, εδώ σ. 216; J. J. WILKES, Dalmatia, London 1969, σ. 256.
18. Ljetopis Ropa Dukljanina, σ. 100-101. Βλ. και CHALANDON, Les Comnène, σ. 69-70; ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερές, σ. 76 και 162.
19. Το ερώτημα αν ο Ιερές πράγματι αγνοεί το όνομα του αυτοκράτορα ή εσκεμμένα παρουσιάζει τον τελευταίο να απέχει των επιχειρήσεων και προσπαθεί να παραπλανήσει τον αναγνώστη, παραφθείροντας το όνομα του αυτοκράτορα και υποβιβάζοντάς τον σε δούκα, δεν μπορεί να απαντηθεί με ασφάλεια. Γεγονός είναι ότι, όποια και αν είναι η αλήθεια, ο συγγραφέας καταφέρει να υποτιμήσει τις επιτυχίες του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο Ιερές παρουσιάζει τον Ιωάννη να δίνει διαταγές από την έδρα του, την Κωνσταντινούπολη, ενώ οι εκστρατείες έχουν ανατεθεί σε κάποιον τοπικό αξιωματούχο, στις συντονισμένες προσπάθειες του οποίου και των Σέρβων συμμάχων του οφείλεται η επιτυχία. Έτσι, ο συγγραφέας υποδηλώνει ότι η κεφαλή του βυζαντινού κράτους στηρίζεται σε ξένες δυνάμεις για να επιτύχει τους στόχους της, ενώ συγχρόνως η παρουσία και η δράση των Σλάβων είναι εκείνη που δίνει την τελική τροπή στα γεγονότα. Για το ζήτημα βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερές, σ. 378-380 και σημ. 136 και 137.
20. Καλοϊωάννη τον αποκαλεί στη χρονογραφία του και ο ΣΑΜΟΥΗΛ ΕΞ ΑΝΙΟΥ (έκδ. *Recueil des historiens des croisades, Documents Arméniens*, τ. Α', Paris 1969, σ. 459: Ο Αλέξιος πέθανε, ο γιος του **Καλοϊωάννης** τον διαδέχθηκε). Άλλες αναφορές στον όρο «Καλοϊωάννης» έχουμε στις εξής μη βυζαντινές πηγές: την Ιστορία της Αρμενίας την οποία συνέταξε ο ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΕΚ ΓΑΝΖΑΚ (έκδ. *Recueil des historiens des croisades, Documents Arméniens*, τ. Α', Paris 1969, σ. 419: Τον αυτοκράτορα Αλέξιο διαδέχθηκε ο **Καλό-Ιωάννης**, και εκείνος ο Μανουήλ)· το χρονικό του ΙΒΝ ΑΛ-ΚΑΛΑΝΙΣΙ, μτφρ. Η. Α. R. GIBB, *The Damascus Chronicle of the Crusades extracted and translated from the Chronicle of Ibn al-Qalanisi*, London 1932, σ. 240, όπου ο μεταφραστής μεταγράφει λανθασμένα το πρωτότυπο κείμενο που έχει **Kiyalyāni** ως Εμμανουήλ, ενώ πρόκειται για τη λέξη Καλοϊωάννης ΟΤΤΟ VON FREISING, έκδ. A. SCHMIDT - W. LAMMERS, *Chronik oder Die Geschichte der zwei Staaten*, Hamburg 1959, σ. 549 παρ. 28, ο οποίος αναφέρει δύο φορές τον όρο και τη δεύτερη τον επεξηγεί: *Το έτος 1143 από την ενσάρκωση του Κυρίου έφυγε ο αυτοκράτορας Καλοϊωάννης Β' από την Κωνσταντινούπολη... και δεν έδρασε όπως ένας Καλός -σύμφωνα με την προσωνυμία του- Ιωάννης* *Historia Ducum Veneticorum*, έκδ. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, τ. ΙΔ', Stuttgart - New York 1963, παρ. 2, σ. 73³⁴⁻³⁸ Porro, quia. *Tempore illo Veneti, qui defensores Romanie semper*

σωνύμιο που του δόθηκε μετά την νίκη του επί των Πετσενέγων, το 1122, τους οποίους οι συγγραφείς της εποχής συγγέουν με τους Κουμάνους²¹. Αν υιοθετήσουμε τη δεύτερη άποψη — η οποία, κατά τη γνώμη μου, είναι και η πλέον πιθανή — μπορούμε με ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι η ανάμειξη του Βυζαντίου στις υποθέσεις της Σερβίας έγινε αμέσως μετά τη νίκη του Ιωάννη επί των Πετσενέγων, εξ ου και ο χαρακτηρισμός «Κουμάνος». Η άποψη αυτή συμφωνεί και με τον Χωνιάτη, ο οποίος σημειώνει ότι η επέμβαση του αυτοκράτορα στη Σερβία έγινε λίγο μετά την νίκη του επί των Πετσενέγων²². Συνεπώς, τα παραπάνω γεγονότα έλαβαν χώρα το 1122 ή 1123. Πιστεύω ότι η πρώτη επέμβαση του Ιωάννη θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά περί το 1122, εφόσον έτσι υπάρχει συμφωνία με τον Κίνναμο²³, ο οποίος περιγράφει τον πόλεμο με τη Σερβία κατά τη διάρκεια του βυζαντινο-ουγγρικού πολέμου, και με τον Ιερέα της Διόκλειας, που αναφέρει ότι η επόμενη σύγκρουση έγινε αφού πέρασαν επτά έτη²⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δεύτερη επέμβαση του Βυζαντίου εναντίον της Σερβίας μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στο έτος 1129, ενώ συνεχιζόταν ο πόλεμος με την Ουγγαρία.

extirerant, contra imperatorem Caloiannem, predicti Alexii imperatoris filium, comoti fuerant, propterea quia imperator ille chrisobulii paginam iuxta patris predecessorumque statuta eis dare nolebat, cum venissent cum tam glorioso exercitu apud Curfum, castrum illud fortissimum fortiter exugnantes obsidere ceperunt. Τέλος, απόηχο του όρου «Καλοϊωάννης» συναντούμε και στο κείμενο του IBN AL-ATHIR, μτφρ. D. S. RICHARDS, *The chronicle of Ibn al-Athir of the crusading period from al-Kāmil fil-ta'rikh. The years 491-541/1097-1146*, Aldershot 2006, σ. 342, που παραθέτει άσμα για την αποχώρηση του Ιωάννη από το Σέζερ (Δεν είδες εκείνον τον σκύλο των Ρωμαίων, όταν εμφανίστηκε ως καλός πρίγκιπας; Ήρθε σκεπάζοντας τις πεδιάδες με ιππικό, σαν τη μαύρη νυχτιά. Η μοίρα περιέμενε με την καλή του διάθεση και τη μεγάλη του επιχείρηση να υποταχθεί στα σχέδιά του).

21. Εκτός από τον Ιερέα της Διόκλειας, το ίδιο λάθος κάνει και ο ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, έκδ. J. B. CHABOT *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1905, σ. 206-207, όταν αναφέρεται στη νίκη του Ιωάννη επί των Πετσενέγων και τους αποκαλεί Κουμάνους.
22. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ό.π. Βλ. και CHALANDON, *Les Comnène*, σ. 70· P. STEPHENSON, *John Cinnamus, John II Comnenus and the Hungarian campaign of 1127-1129, Byzantion* 66 (1996) 177-187, εδώ σ. 182 (στο εξής STEPHENSON, *John Cinnamus*).
23. ΚΙΝΝΑΜΟΣ, σ. 129-13 (Υπό τούτον τόν χρόνον και Σέρβιοι, ἔθνος Δαλματικόν, ἐς ἀποστασίαν ἰδόντες τὸ Ῥάσον κατεστρέψαντο φρούριον. Οὗ δὴ ἔνεκα καὶ Κριτόπλον βασιλεὺς ἀμνόμενος, ὃς τὴν τοῦ φυλακτηρίου τοῦδε ἐπετρέψατο τήρησιν, γυναικειάν ἐνδεδυκότα στολήν διὰ τῆς ἀγορᾶς ἦγεν ὄψω ἔποχον). Της ίδιας άποψης φαίνεται ότι είναι και ο STEPHENSON, *John Cinnamus*, σ. 182.
24. *Ljetopis Popa Dukljanina*, σ. 101 (*Regnavit Grubessa VII annos et quievit terra in diebus eius et recuperavit valde...Denique septimo anno regni eius venit rex Georgius cum Rassianis supra istum; qui preparans ei bellum, in ipso bello mortuus est rex Grubessa fortiter dimicando et praeliando ante civitatem Antibarim*). Βλ. και ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 76, 162.

Έτσι, το 1129 και ενώ ο Ιωάννης αντιμετώπιζε τον Στέφανο Β΄, νέα αναταραχή ξέσπασε στη Σερβία, η οποία ίσως υποκινήθηκε από τους Ούγγρους. Είναι εξάλλου περιεργή η χρονική σύμπτωση μεταξύ της σερβικής εξέγερσης και των στρατιωτικών επιχειρήσεων των Βυζαντινών εναντίον των Ούγγρων, ενώ δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και το ενδιαφέρον της Ουγγαρίας για την περιοχή²⁵. Ο Γεώργιος, που έχει αναφερθεί παραπάνω, έχοντας συγκεντρώσει γύρω του αρκετούς υποστηρικτές και με τη συμμετοχή των κατοίκων της Ρασίας, επιτέθηκε εναντίον του Γκρουμπέσσα. Κατά τη διάρκεια μάχης στην Αντίβαριν²⁶, ο τελευταίος έχασε τη ζωή του. Ο Γεώργιος συνέχισε τον πόλεμο εναντίον του ενός από τους τρεις αδελφούς του αποθανόντος, του Γκραντίσινα²⁷. Ως συμπαραστάτες είχε τους άλλους δύο αδελφούς του, τον Ντραγκίτσινα²⁸ και τον Ντραγκέλο²⁹, στους οποίους παραχώρησε ζου-

-
25. Σχετικά με το ενδιαφέρον της Ουγγαρίας για τη Σερβία και τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους, βλ. και CHALANDON, *Les Comnène*, σ. 74-75. Ο P. MAGDALINO, *The Byzantine Empire, 1118-1204*, στο: *The New Cambridge Medieval History*, τ. Δ΄, Cambridge 2004, σ. 611-643, εδώ σ. 616, υποστηρίζει ξεκάθαρα ότι οι Σέρβοι υποκινήθηκαν από τους Ούγγρους. Βλ. και Ε. ΚΟΙΪΕΒΑ, *The Comnenian dynasty and the Assenids*, *Byzantinoslavica* 54 (1993) 127-133, εδώ σ. 132.
26. Το σημεινικό Bar του Μαυροβουνίου. Βλ. γενικά DAI, σ. 144⁹⁵⁻⁹⁷. ή δὲ Διόκλεια πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου, ἤγουν πρὸς τὸν Ἐλισσὸν καὶ πρὸς τὸ Ἐλκύνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν,...' DAI Commentary, σ. 122. F. CURTA, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006, σ. 14, 33, 101, 134, 192, 268, 275, 335, 339-340, 346, 368, 389, 395, 397. D. DRAGOJLOVIĆ, *Dyrrachium et les évêchés de Docléa jusqu' à la foundation de l'archevêché de Bar*, *Balkanica* 21 (1990) 201-209. D. ΜΙΛΟΒΙĆ, *Bar (Antibaris), est- elle l'héritier direct de Duklja?*, στο: *Miedzynarodowy kongres archeologii stoivianaškej. Warszawa, 14-18 IX 1965*, W. HENSEL (επιμ.), Warsaw 1970, τ. Ε΄, σ. 140-155. V. ΡΟΡΟΒΙĆ, *Byzantines, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire*, στο: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Rome 1984, σ. 181-243, εδώ σ. 184-185, 206. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιερρέας*, σ. 247-248.
27. Ο Γκραντίσινα (Gradinja Branislavljević), γιος του Βρανισλάβου, είναι γνωστός μόνον από το έργο του Ιερρέα της Διόκλειας. Για την περίοδο βασιλείας του (π. 1130/1131 - π. 1142/1143), κατά τη διάρκεια της οποίας αποδείχθηκε πιστός υποτελής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, βλ. FINE, *Early Balkans*, σ. 233, 298 (ο τελευταίος τοποθετεί χρονικά τη βασιλεία του Γκραντίσινα στην περίοδο 1127-1146). ΖΙΝΚΟΒΙĆ, *Dioclea*, σ. 293, 299-300, 306, 310 σημ. 35, 312 σημ. 73. Ο ΙΔΙΟΣ, *Zavida's sons*, σ. 319-320, 325. Βλ. επίσης, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιωάννης Β΄*, ό.π.: Η ΙΔΙΑ, *Ιερρέας*, σ. 195.
28. Γιος του Βρανισλάβου, εγγονός του Ραδοσλάβου και ανιψιός του Κωνσταντίνου Βοδίνου. Για το ζήτημα βλ. γενικά FINE, *Early Balkans*, σ. 232-233, 298. ΖΙΝΚΟΒΙĆ, *Dioclea*, σ. 299, 310 σημ. 35. Ο ΙΔΙΟΣ, *Zavida's sons*, σ. 314, 319-320. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιωάννης Β΄*, ό.π.: Η ΙΔΙΑ, *Ιερρέας*, σ. 189-190.
29. Γιος του Βρανισλάβου, εγγονός του Ραδοσλάβου και ανιψιός του Κωνσταντίνου Βοδίνου. Για το ζήτημα βλ. γενικά FINE, *Early Balkans*, σ. 232-233, 298. ΖΙΝΚΟΒΙĆ, *Dioclea*, σ. 299. Ο ΙΔΙΟΣ, *Zavida's sons*, σ. 314, 319. Βλ. επίσης, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ιωάννης Β΄*, ό.π.: Η ΙΔΙΑ, *Ιερρέας*, σ. 189.

πανίες στη Διόκλεια. Ο Γεώργιος ήλπιζε ότι και ο Γκραντίσινα θα συμμαχούσε τελικά μαζί του, όμως κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Έτσι, ο Γεώργιος μετέφερε τον πόλεμο στο Ράσον, εκδιώκοντας από εκεί τον Γκραντίσινα (ο οποίος βρήκε καταφύγιο στη Chelmania)³⁰ και εγκαθιστώντας ως ζουπάνο της Ρασίας τον Ούρος. Κατά την περίοδο ηγεμονίας του (π. 1115-δεκαετία 1130 ή 1140), ο Ούρος προσπάθησε να ασκήσει ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική και να απαλλαγεί από την επιρροή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αν κρίνουμε από την υποστήριξη που παρείχε κατά τη δεκαετία του 1120 στον Γεώργιο εναντίον του φιλοβυζαντινού ηγεμόνα της Διόκλειας και από το γεγονός ότι περί το 1129 ή 1130 πάντρεψε την κόρη του Ελένη (Jelena) με τον Βελά (Béla), μετέπειτα βασιλιά της Ουγγαρίας (1131-1141)³¹. Λίγο αργότερα ο Γεώργιος αποφάσισε να συλλάβει τους δύο αδελφούς, και μέχρι τότε συμμαχούς του, καθώς και τον Μιχαήλ³². Ωστόσο, κατόρθωσε να συλλάβει μόνο

30. Η Chelmania ή Transmontana («η πέραν των ορέων κείμενη περιοχή») ταυτίζεται πιθανώς με τη Ζαχλουμία, ονομασία που σημαίνει την περιοχή κάτω από το βουνό. Σήμερα η Ζαχλουμία καταλαμβάνει την περιοχή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και της νότιας Δαλματίας (στη σημερινή Κροατία). Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρεται στην περιοχή και την καταγωγή των κατοίκων (DAI, σ. 160ι-162ι). Γενικά για τη Ζαχλουμία βλ. DAI Commentary, σ. 137· FINE, Early Balkans, σ. 35, 53, 57, 149, 152, 154, 160, 193-195, 201-202, 206-207, 223-225, 231, 244, 257, 263, 273-274, 310· STEPHENSON, Balkan Frontier, σ. 117, 125, 129, 138-141, 195. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 355-356.

31. Ο Ούρος (Урош) ήταν γιος ή ανιψιός του Μπελκάνου. Αναφέρεται για πρώτη φορά από την ANNA KOMNENH, σ. 280⁸⁻¹² ως ένας από τους ομήρους τους οποίους παρέδωσε στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ο Μπελκάνος το 1094 (*ἐκεῖνος δ' εὐθὺς τεθαρορηκῶς προσελήλυθε συναπαγομένους τοὺς τε συγγενεῖς καὶ ἐκκρίτους τῶν ζουπάνων καὶ προθητῶς ὁμήρους τοὺς αὐτοῦ ἀνεψιμαδεῖς τῷ αὐτοκράτῳ παραδέδωκε, τὸν τε Οὐρῶσιν καλοῦμενον καὶ Στέφανον τὸν Βολκάνον καὶ ἑτέρους τὸν εἴκοσιν ἀριθμὸν ἀποπληροῦντας*). Μετά τον θάνατο του Μπελκάνου (πιθανώς περί το 1115) ο Ούρος επέστρεψε στη Ρασσία και ανακηρύχθηκε μέγας ζουπάνος. Βλ. FINE, Early Balkans, σ. 226, 233-236, 298 (με ορισμένες διαφορές στη χρονολόγηση της βασιλείας του). Ο P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, σ. 54-55 (στο εξής: MAGDALINO, *Empire*), δεν θεωρεί ότι ο γάμος της Ελένης με τον Βελά στρεφόταν εναντίον του Βυζαντίου. Βλ. επίσης J. LESNY, *Stefan Zavida als Sohn von Uroš I. und Vater von Stefan Nemanja*, *Südostforschungen* 48 (1989) 37-49· ŽIVKONIC, Dioclea, σ. 298-301· Ο ΙΔΙΟΣ, *Zavida's sons*, σ. 317-320, 323-329. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 238-239.

32. Γιος του Κωνσταντίνου Βοδίνου από τη δεύτερη σύζυγό του Γιακβίντα. Δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο πρόσωπο. Ορισμένοι ιστορικοί αναφέρουν τον Μιχαήλ (Mihailo) ως συμβασιλέα του Ντομπροσλάβου την περίοδο 1101-1102, αλλά οι απόψεις διίστανται. Ο Ιερέας της Διόκλειας υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ προσπάθησε να καταλάβει την εξουσία, αλλά, εξαιτίας της αντιπάθειας του λαού για την μητέρα του, δεν τα κατάφερε και ορίστηκε ως ηγεμόνας ο Ντομπροσλάβος. Για το ζήτημα βλ. γενικά FINE, Early Balkans, σ. 230, 298· ŽIVKONIC, Dioclea, σ. 296. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 204.

τον Ντραγκέλο και τον Μιχαήλ, ενώ ο Ντραγκίτσα κατάφερε να διαφύγει στο Δυρράχιο³³.

Εκείνη τη χρονική στιγμή αποφάσισε να επέμβει και το Βυζάντιο. Με τη συνδρομή του δούκα του Δυρραχίου, τον οποίο ο Ιερέας της Διόκλειας αποκαλεί Πυρρογόρντι³⁴, οι Γκραντίτσα και Ντραγκίτσα κατόρθωσαν να καταλάβουν τη Vurane³⁵ και την Αντίβαριν. Ο αυτοκράτορας ανακάλεσε τον δούκα Δυρραχίου στην Κωνσταντινούπολη, για λόγους τους οποίους μπορούμε μόνο να υποθέσουμε,³⁶ αποστέλλοντας στη θέση του τον Αλέξιο Κοντοστέφανο³⁷, ο οποίος νίκησε τον Γεώργιο· ο τελευταίος κατέφυγε στην

33. Ljetopis Ropa Dukljanina, σ. 101-102. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 75-79, 161-167.

34. Ljetopis Ropa Dukljanina, σ. 102. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο. Ο STEPHENSON, *Balkan Frontier*, σ. 184, θεωρεί ότι πιθανώς ταυτίζεται με τον Πυρρογέωργιο, ο οποίος διοικούσε τμήμα του βυζαντινού στρατού στο Ικόνιον το 1146 και περιγράφεται από τον Κίνναμο (ΚΙΝΝΑΜΟΣ, 44¹⁹⁻²³ *ὅπερ ἐπειδὴ τάχιστα βασιλεὺς ἤκουσε δυνάμεις τῶν σὺν αὐτῷ τὴν ταχίστην ἐξέπεμπεν ἐπ' αὐτοῖς, ὧν Πυρρογέωργίος τε ἦρχεν ἀνὴρ δραστήριος μάλιστα, ὃς καὶ τῷ τοῦ προμικηρίου τῆς αὐλῆς ἐσύστερον τετίμηται ἀξιώματι*) ως ἄνδρας ἐξαιρετικά δραστήριος, ἢ εναλλακτικά με κάποιον ομώνυμο συγγενή. Δεδομένου ότι ο αναφερόμενος από τον Ιερέα της Διόκλειας Pirigordus ήταν ἤδη δούξ Δυρραχίου ἐπὶ Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ, ἐνῶ ο Πυρρογέωργιος τον ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Κίνναμος δὲν εἶχε ἀκόμη προαχθεῖ σε προμικηριο το 1146, θα πρέπει να υποθέσουμε ὅτι τα δύο πρόσωπα δὲν ταυτίζονται, ἀν καὶ πιθανότατα ἀνήκαν στὴν ἴδια οἰκογένεια. Για τὴν τελευταία, βλ. MAGDALINO, *Empire*, σ. 212. Για τὸν Γεώργιο Πυρρό, πιθανὸ γέναρχο τῆς οἰκογένειας, βλ. Β. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, σ. 105. Ο Τ. Ζίνκονιέ υποστηρίζει, χωρὶς ὠστόσο να το ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ Pirigordi του Ιερέα τῆς Διόκλειας με τὸν Πυρρογέωργιο τοῦ Ἰωάννη Κιννάμου ταυτίζονται (πρὸβλ ΖΙΝΚΟΝΙΕ, *Dioeclea*, σ. 311 σημ. 37), ἀποψη τὴν ὁποία δὲν συμμεριζώμασε λόγω τῆς διαφορᾶς θέσεως τῶν δύο προσώπων στὴν αὐλικὴ ἱεραρχία στὴν ὁποῖαν ἀναφερθῆκαμε ἀνωτέρω. Βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 210-211.

35. Ἡ σημερινή Vranjina, νησί στὴ βόρεια ὄχθη τῆς λίμνης τῆς Σκόδρας το ὁποῖο ἀνήκει στο Μαυροβούνιο. Στὶς ὄχθες τοῦ νησιοῦ Vranjina βρίσκεται το ομώνυμο χωριό, το ὁποῖο ἀνήκει στο δημοτικὸ διαμέρισμα τῆς Podgorica. Βλ. γενικά Ρ. DRAGIĆEVIĆ, *Montenegro*, Oakland - London 2009, σ. 128-129. Βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 365.

36. Οἱ λόγοι τῆς ἀνάκλησης τοῦ Πυρρογέωργίου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β΄ δὲν εἶναι σαφεῖς. Προφανῶς, ὁμως, ὁ Πυρρογέωργιος ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὄχι ἐξαιτίας ἀναποτελεσματικότητος, ἀλλὰ πιθανότατα διότι ἡ ταχύτητα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ δὲν ικανοποιούσε τὸν αυτοκράτορα.

37. Μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Κοντοστεφάνων, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στο ἱστορικὸ προσκήνιο στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. (βλ. ἐνδεικτικὰ *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. Β΄, σ. 1148-1149). Ὁ Αλέξιος Κοντοστέφανος δὲν μαρτυρεῖται ὡς δούξ Δυρραχίου ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἐκτὸς ἀν μὴ σφραγίδα τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ., ἡ ὁποία φυλάσσεται στο Κέντρο Dumbarton Oaks (W. SEIBT, *Zur Problematik byzantinischer Monogrammsiegel*, *Studies in Byzantine Sigillography* 3 [1993] 19-28, ἐδῶ σ. 26), ἀνήκει σε αὐτόν. Ο STEPHENSON, *Balkan Frontier*, σ. 184, θεωρεῖ ὅτι πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Στεφάνου Κοντοστεφάνου, ὁ ὁποῖος εἶχε

Cermeniza³⁸. Ο Γκραντίσινα, σύμμαχος του Βυζαντίου, κατεδίωξε τον αποστάτη και τότε ο Γεώργιος κλείστηκε σε έναν πύργο στο Obolon³⁹. Ο Βυζαντινός αξιωματούχος κατόρθωσε τελικά να συλλάβει τον Γεώργιο και τον έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε. Έτσι, ο Γκραντίσινα, ο οποίος επέδειξε φιλοβυζαντινή στάση με τη συμμετοχή του στην ανατροπή του Γεωργίου, έγινε κύριος της περιοχής — με τις ευλογίες του Βυζαντίου, η στήριξη του οποίου ήλθε ως ανταμοιβή για τη φιλοβυζαντινή πολιτική του — εξουσία την οποία διατήρησε για τα επόμενα 11 χρόνια⁴⁰.

Ο Chalandon, ο οποίος υπήρξε από τους ελάχιστους νεότερους μελετητές που υποστήριξαν ότι οι επεμβάσεις του Βυζαντίου στη Σερβία την περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Κομνηνού ήταν δύο, σφάλει, κατά τη γνώμη μου, στη χρονολόγηση: τοποθετεί στο ίδιο χρονικό πλαίσιο τις αφηγήσεις του Χωνιάτη και του Κιννάμου και υποθέτει ότι ο ένας από τους δύο (ο Χωνιάτης) λανθάνει στη χρονική τοποθέτηση. Έτσι, υιοθετεί τη χρονολόγηση του Κιννάμου και τοποθετεί το πρώτο επεισόδιο στην περίοδο 1129 με 1130. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι η βασιλεία του Γκρουμπέσσα διήρκασε επτά έτη, επομένως η δεύτερη επέμβαση του Βυζαντίου έγινε το 1137⁴¹.

Ωστόσο, συνεχίζω να διατηρώ επιφυλάξεις σχετικά με την ορθότητα της παραπάνω άποψης. Έχω ήδη εκθέσει τους λόγους για τους οποίους τοποθετώ την πρώτη παρέμβαση του Βυζαντίου στο 1122 και τη δεύτερη στο 1129. Αν υιοθετήσει κανείς την άποψη του Chalandon επί του θέματος, θα

νυμφευθεί την Άννα, κόρη του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον λίγο νεότερό του Αλέξιο Κοντοστέφανο Κομνηνό, ανιψιό του Μανουήλ. Για την οικογένεια των Κοντοστέφανων βλ. ενδεικτικά Η. GREGOIRE, Notes épigraphiques, *Revue de l'Instruction publique en Belgique* 52 (1909) 152-166 J. DARROUZÈS, Georges et Dèmètrios Tornikès. Lettres et Discours, Paris 1970, σ. 57-62. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 199.

38. Η σημερινή Crmnica, εύφορη περιοχή στα νότια του Μαυροβουνίου, ανάμεσα στη λίμνη της Σκόδρας και την πόλη Bar. Βλ. STEPHENSON, *Balkan Frontier*, σ. 118, 121, 138 και γενικά J. VUKMANOVIĆ, Црмница. Антропогеографска и етнолошка испитиванл (=Crmnica, ανθρωπογεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία), Βεοград 1988. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 258.

39. Το τοπωνύμιο δεν μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια. Για το ζήτημα βλ. Μ. ΚΟΒΑČEVIĆ, Gde se nalazio Obolon pored Dukljanina? (= Πού ήταν το Όμπολον του Ιερέα της Διόκλειας;), *Starine Crne Gore* 5 (1975) 141-152 P. ΜΙΛΟVIĆ - Μ. ΚΟΒΑČEVIĆ, Gradovi I utvrđenja u Crnoj Gori (= Οι πόλεις και τα φρούρα στο Μαυροβούνιο), Βεοград-Ulcinj 1975, σ. 120 R. RADUNOVIĆ, Toponimi Arliza I Obolon u Ljetopisu pored Dukljanina (= Τα τοπωνύμια Arliza και Obolon στο Χρονικό του Ιερέα της Διόκλειας), στο: *Zbornik referata I materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije*, A. PEČO - D. VUJIĆIĆ - N. GOŠIĆ (επιμ.), Sarajevo 1985, σ. 61-66. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιερέας, σ. 316-317.

40. *Ljetopis Pora Dukljanina*, σ. 102-103.

41. CHALANDON, *Les Comnène*, σ. 70-71, 74.

πρέπει να θεωρήσει ότι αμφότεροι ο Χωνιάτης και ο Ιερέας της Διόκλειας κάνουν λάθος στη χρονολόγησή τους (και μάλιστα ο τελευταίος δύο φορές) και ότι οι Χωνιάτης και Κίνναμος μιλούν για το ίδιο επεισόδιο όταν αναφέρονται στους Σέρβους. Αν όμως υποθέσουμε ότι και οι τρεις ιστορικοί μας είναι ακριβείς — συνεπώς ο Κίνναμος και ο Χωνιάτης αναφέρονται σε διαφορετικά γεγονότα — νομίζω ότι λύνεται ένα πρόβλημα που ταλάνιζε για δεκαετίες τους σύγχρονους ερευνητές.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι ο Ιωάννης επενέβη δύο φορές στη Σερβία και ότι σε αμφότερες τις περιπτώσεις βρισκόταν ήδη στην ευρύτερη περιοχή: την πρώτη μετά τη νίκη του εναντίον των Πετσενέγων και τη δεύτερη κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Ούγγρους. Εξάλλου, ούτε από τη μεριά των Σέρβων η χρονική σύμπτωση μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Στην πρώτη περίπτωση, ίσως θέλησαν να εκμεταλλευτούν το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας μόλις είχε ολοκληρώσει την εκστρατεία του εναντίον των Πετσενέγων. Επομένως ο στρατός του θα ήταν καταπονημένος και άρα πιο εύκολα ο ανταπαιτητής του σερβικού θρόνου Γεώργιος θα πραγματοποιούσε τα σχέδιά του για ανεξάρτητη από το Βυζάντιο κυριαρχία στην περιοχή. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Ιωάννης Β΄ βρισκόταν ήδη σε πόλεμο με την Ουγγαρία και είτε η τελευταία παρακίνησε τον Γεώργιο είτε αυτός έδρασε αυτοβούλως, υποθέτοντας ότι θα ήταν δύσκολο για τον Βυζαντινό αυτοκράτορα να πολεμήσει ταυτοχρόνως σε δύο μέτωπα.

Η επισκόπηση των γεγονότων που αφορούν στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Σέρβους μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι, παρ' όλο που η αυτοκρατορία δεν είχε τον άμεσο έλεγχο της περιοχής, ο Ιωάννης τους θεωρούσε υπηκόους⁴² του και ως τέτοιους τούς συμπεριφερόταν⁴³. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας ήταν φυσικό να θεωρεί τους Σέρβους υπηκόους του. Από τη μία πλευρά, οι ίδιοι οι Σέρβοι ενθάρρυναν αυτή την αντιμετώπιση με τις συνεχείς κρούσεις τους στο Βυζάντιο για παρέμβαση στις εσωτερικές τους υποθέσεις. Έξωλλου, ήδη από την εποχή του Ηρακλείου, όταν οι Σέρβοι έφτασαν στον χώρο ύστερα από πρόσκληση του αυτοκράτορα (τουλάχιστον αυτό υποστήριζαν μεταγενέστεροι Βυζαντινοί συγγραφείς όπως ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος), το Βυζάντιο τους θεωρούσε υποτελείς του⁴⁴.

42. Για τους Σέρβους βλ. και OBOLENSKY, Κοινοπολιτεία, σ. 141, 167-170, 175, 225, 229, 360-366, 379, 391-396 (κυρίως σ. 167-170, 360-366 σχετικά με το ζήτημα της υποτελείας).

43. Βλ. και DIMNIK, Kievan Rus', σ. 269.

44. Γενικά για τις σχέσεις Βυζαντίου-Σέρβων, βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σέρβοι, όπου καθίσταται σαφές ότι το Βυζάντιο ανέκαθεν ενδιαφερόταν για την περιοχή. Ήδη από τον 7ο αιώνα προσπαθούσε να διατηρήσει την άμεση ή έμμεση επικυριαρχία του, ερχόμενο συχνά σε σύγκρουση με τους Βουλγάρους, οι οποίοι επίσης διεκδικούσαν την περιοχή. Από τα τέλη του 12ου

Η υποτέλεια αυτή δεν ήταν απλώς θεωρητική, όπως συχνά συνέβαινε με τους Βουλγάρους, αλλά πραγματική, καθώς το Βυζάντιο μπορούσε εύκολα, όπως δείχνουν και τα γεγονότα που εξιστορήθηκαν, να επιβάλλει με τα όπλα τη θέληση του.

Ο Αλέξιος Α΄ κατόρθωσε μεταξύ των ετών 1085-1090 να αποκαταστήσει τη βυζαντινή επικυριαρχία στην περιοχή, ύστερα από μια σύντομη προσπάθεια των Σέρβων για ανεξαρτησία⁴⁵. Έτσι, ο Ιωάννης Β΄ το 1122 και 1129 δεν είχε κανέναν λόγο να μη θεωρεί τους Σέρβους υποτελείς του, κάτι για το οποίο εκείνοι δεν μπορούσαν να αντιδράσουν αποτελεσματικά, καθώς αντιμετώπιζαν σοβαρά εσωτερικά προβλήματα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, μετά τη νίκη του 1122, ο Ιωάννης μετέφερε αιχμαλώτους στη Νικομήδεια και τους ενέταξε όχι μόνο στον στρατό, αλλά και στο βυζαντινό φορολογικό σύστημα⁴⁶. Μόνον οι υπήκοοι του Βυζαντίου — όπως είναι φυσικό — υπέκειντο σε φορολόγηση και άρα οι Σέρβοι που μεταφέρθηκαν στην Ανατολή θεωρούνταν υπήκοοί του. Επιπλέον, ο Γεώργιος και η μητέρα του μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου και φυλακίστηκαν,⁴⁷ καθώς αυτή ήταν η τυπική βυζαντινή συμπεριφορά απέναντι στους αποστάτες⁴⁸. Επομέ-

αίωνα και εξής, όταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αδυνατούσε να επιβάλει την άμεση κυριαρχία του στον χώρο, η επίδραση του Βυζαντίου παρέμεινε αμείωτη στο πολιτιστικό, εκκλησιαστικό και ιδεολογικό πεδίο.

45. Για τον αγώνα του Αλεξίου Α΄ εναντίον των Σέρβων βλ. ANNA KOMNHNH, σ. 53³¹-54⁴⁰, 116³-117¹⁴, 130¹⁵⁻¹⁷, 135⁸⁷-136⁴, 183⁶⁷⁻⁷⁷, 226⁴⁻¹⁸, 252⁶-253⁵⁵. Βλ. επίσης F. CHALANDON, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène*, Paris 1900, σ. 140-145, 149-151. Για το ζήτημα γενικά βλ. FINE, *Early Balkans*, σ. 214-230, 281-282· PETROV, Bodin, σ. 239-264· RADOJČIĆ, *Περί της έξεγερσεως*, σ. 185-187· STEPHENSON, *Balkan Frontier*, κυρίως σ. 142-150, 160, 166, 173, T. ŽIVKOVIĆ, *Two questions from the time of King Bodin's reign*, στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Forging Unity, The South Slavs between East and West: 550-1150*, Belgrade 2008, σ. 275-292.
46. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 16¹⁵⁻²⁴. Ο P. WIRTH, *Die Bevölkerungspolitik der Komnenen und Laskaridenkaiser*, *Byzantinische Forschungen* 7 (1979) 204-212, εδώ σ. 208-209, πολύ ορθά υποστηρίζει ότι η μεταφορά των Σέρβων αιχμαλώτων στη Νικομήδεια από τον Ιωάννη Β΄ εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής των Κομνηνών να μεταφέρουν λαούς από μία περιοχή σε μία άλλη απομακρυσμένη για να αποδυναμώσουν την πρώτη και να ενισχύσουν στρατιωτικά και πληθυσμιακά τη δεύτερη. Βέβαια, η πολιτική αυτή δεν ήταν κάτι καινούργιο· αντιθέτως, αποτελούσε πάγια τακτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων· βλ. P. CHARANIS, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, *Comparative Studies in Society and History* 3 (1961) 140-154.
47. Ljetopis Popa Dukljanina, σ. 101 και 103. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΓΙΟΥ, *Ιερέας*, σ. 76, 79, 162, 166-167.
48. Εκτός από τη φυλάκιση, υπήρχαν και άλλοι τρόποι τιμωρίας των αποστατών, μεταξύ των οποίων περιλαμβανόταν η τύφλωση, η διαπόμπευση, η εξορία. Για τις ποινές στο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά *Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. Γ΄, σ. 1622, λήμμα Penalties. Γενικά για τις

νωσ, αν και η επικυριαρχία της αυτοκρατορίας στην περιοχή ήταν χαλαρή — γεγονός που φαίνεται και από τις συνεχείς αλλαγές των ηγεμόνων και τις αναταραχές στον ίδιο χώρο — ο Ιωάννης δεν ήταν διατεθειμένος να την αφήσει να ξεφύγει από τον έλεγχό του, για τον λόγο αυτόν και επενέβαινε όποτε παρουσιαζόταν ανάγκη.

αποστασίες στο Βυζάντιο, βλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καθοσώσεις και τυραννίες κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους: Μακεδονική δυναστεία (867-1056), Αθήνα 1981· Η ΙΔΙΑ, Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ - ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ - Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), Ρέθυμνο 1986, τ. Α', σ. 211-229.

SUMMARY

BYZANTIUM AND THE SERBS: THE QUESTION OF JOHN II KOMNENOS' CAMPAIGNS AGAINST THE SERBS

The aim of this paper is to examine the number of campaigns conducted against the Serbs by John II Komnenos (1118-1143). Until recently, scholars believed that there was only one campaign against the Serbs, because they failed to take into account a third source, distinct from Niketas Choniates and Ioannes Kinnamos, that of the Chronicle of the Priest of Dioclea. After examining all three sources, I reached the conclusion that there were actually two campaigns. The other problem pertaining to the campaigns is chronology. Ferdinand Chalandon, who was the only one to support the theory of two campaigns, was wrong on the matter of their chronology. He believed that Choniates was mistaken and adopted Kinnamos' chronology (1129-1130), placing the second campaign in 1137. I have tried to show that both Byzantine historians were correct in their chronology, as they refer to two separate campaigns, so the correct chronology would be 1122 for the first and 1129 for the second.

ANGELIKI PAPAGEORGIU

